

Ki a cigány?

Ki a cigány? Mekkora a cigány népesség száma és aránya az összlakosságon belül? – ezek a kérdések hosszú ideje foglalkoztatják a cigánysággal foglalkozó kutatókat és a közvéleményt is. E tanulmány legprovokatívabb előfeltevése, hogy ezek tudományos igénnyel megválaszolhatatlan kérdések. Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban, ilyen vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Mért tudjuk azt is, hogy a népesség egy-egy, általunk többé-kevésbé önkényesen vagy véletlenszerűen kiválasztott csoportja kit tekint cigánynak. Empirikus kutatások eredményeként tehát fel tudunk rajzolni akárhány „mentális térképet”, a cigányság (vagy akármilyen más etnikai csoport) definíciójának, illetve öndefiníciójának legkülönbözőbb, egymást átfedő köreit. Ennek eredményeként erősen eltérő nagyságú és társadalmi összetételű népességet lehet majd egyik vagy másik etnikumba sorolni. Ami szűkebb témánkat érinti, meglehetősen eltérő eredményeket kapunk a magyarországi cigány népesség számára és szociális összetételére vonatkozóan is. Ha azonban azt kell fontolgatnunk, hogy a különböző definíciók közül melyik az „igazi”, akkor csak politikai-ideológiai ítéleteket alkothatunk. Ezek a politikai vagy ideológiai ítéletek egyáltalán nem feleslegesek. Abból a szempontból azonban, hogy mi az „igazságtartalmuk”, véleményünk szerint nem értékelhetők. E mentális térképek, illetve a minősítések és önminősítések által kirajzolódó határok kutatása viszont nemcsak lehetséges, hanem rendkívül érdekes tudományos feladat is.

Az elmondottakat valamelyest másként fogalmazva: arról, hogy egy etnikai csoport „objektíve” mekkora létszámú, lényegileg semmit sem lehet mondani az empirikus társadalomkutatás módszereivel. Ezekkel a módszerekkel azt tudjuk megérteni, hogy miféle „klasszifikációs rendszerek” léteznek valamely társadalomban egy történetileg meghatározott időpontban. A klasszifikációs rendszerek minden bizonnyal többet mondanak a „klasszifikátorokról”, mint a „klasszifikáltakról”. Érdekes, hogy az általunk ismert szociológiai cigánykutatók közül egyetlen egy sem látszott figyelembe venni ezt a szinte közhelynek

számító tudásszociológiai megállapítást, s ezért kísérlet sem történt annak vizsgálatára, hogy milyen szempontok szerint klasszifikálnak azok, akik valakiket cigánynak vagy nem cigánynak minősítenek, s milyen társadalmi meghatározói vannak a klasszifikációs rendszerek különbségeinek.

Érdekes egyébként, hogy a kutatók a klasszifikációs rendszerek közül többnyire éppen az „önminősítést” tartják a legmegbízhatatlanabbnak. Teszik ezt azért, mert az önminősítésről tudható, hogy nagymértékben változik egyik időpontról a másikra, a társadalmi előítéletek intenzitásától függően. Valaki kevésbé lesz hajlamos önmagát cigánynak nevezni, ha attól tart, hogy ettől hátrányos helyzetbe kerülhet. Ennek ellenére azzal érvelnénk, hogy az önminősítés legalább annyira társadalmi tény, mint a más jellegű minősítések, s ez esetben is célszerűbb lenne azt vizsgálni, hogy ha a magukat romának minősítők száma egyik időpontról a másikra lényegesen nő vagy csökken, mi a jellemzője az identitást váltó népességnek. Mi is az „objektív” alapunk arra, hogy egy megkérdézett, aki azt állítja, hogy ő bizony nem cigány, mi cigánynak minősítünk? Melyek azok a tudományos, objektív kritériumok, amelyek alapján megítélhető, hogy vajon kinek az ítélete a „helyes”: a megkérdezetté vagy a kérdezőé? A „ki a cigány” kérdésre adandó válasz hasonló kell hogy legyen a „ki a magyar” kérdésre adott válaszhoz. Ha az utóbbi esetében azt tartjuk, hogy magyar az, aki annak tartja magát – s ki mást tekinthetnénk magyarnak? -, nehéz kétségbe vonnunk a cigány önminősítés „objektív” értékét. Félreértések elkerülése végett megjegyeznénk, hogy nem azt állítjuk, hogy az önminősítés az „objektív” definíció. Mondandónk lényege, hogy az empirikus társadalomtudományi vizsgálódás objektuma nem maga az etnikum, hanem az etnikai klasszifikációs rendszer, s az önminősítést csupán azért vettük védelmünkbe, hogy jelezzük: ha már mindenképpen azt kell fontolgatnunk, melyik az objektívebb vagy kevésbé objektív klasszifikáció, akkor az önminősítés nem is annyira „megbízhatatlan”, mint ahogy a kutatásokban általában kezelni szokták.

Azt, hogy a fenti kérdések nem tekinthetők csupán tudásszociológiai, módszertani problémának, jól illusztrálja már az is, hogy a cigány népesség egyes országokon belüli számára és arányára vonatkozóan, miként mindenhol a világon, ahol cigányok élnek, Magyarországon is egymástól igen számottevően eltérő becslések ismeretesek. Korábban mi is úgy gondoltuk, hogy létezik egy tudományos módszerekkel feltárható „valóságos arány”, és az attól való, olykor többszörös eltérések oka pusztán e becslések „tudománytalan” vagy „nem eléggé tudományos” voltában keresendő. Úgy véltük, hogy az igen lényeges eltérések oka egyfelől az, hogy a kisebbségeknek általában – egy olyan hátrányos helyzetű kisebbségnek pedig, mint amilyen a cigányság, különösen – jó okuk van arra, hogy a hivatalos adatfelvételek során eltitkolják etnikai hovatartozásukat. Úgy véltük, hogy az eltérések oka másfelől az, hogy a különböző többségi és kisebbségi nacionalizmusoknak gyakran érdekében áll a cigány népesség valóságos számát többszörösen meghaladó adatok terjesztése. És valóban: a cigány népesség

egykes közép-kelet-európai országokon belüli arányára vonatkozó alsó becslések általában a népszámlálási összeírásokon alapulnak (például Magyarországon 1990-ben 0,7 százalék „cigányul beszélő” és 1,4 százalék „cigány nemzetiségű” személyt írtak össze¹), és a felső becslések általában semmilyen tudományosan komolyan vehető forrásra nem hivatkozó cigányellenes vagy cigány nacionalista forrásból származnak.² A továbbiakban látni fogjuk azonban, hogy a cigány népesség tudományos igényű adatfelvételek által kimutatott arányai, amelyek ugyan általában a fent bemutatott alsó és felső becslések közé esnek, még mindig igen számottevően eltérnek egymástól, és hogy két, különböző módszerrel készült adatfelvétel eredményei között még akkor is igen számottevő, akár kétszeres vagy ennél is nagyobb eltérés lehet, ha a maga módján mindkét felvétel tudományosan korrekt módszerekkel készült.

Vizsgáljunk meg ezután néhány olyan kutatást, amelynek alapján lehetőség van a magyarországi cigány népesség arányának becslésére!

A *Kemény István, Havas Gábor* és *Kertesi Gábor* által vezetett, 1993–94 telén végrehajtott országos reprezentatív roma (cigány) kutatás adatai szerint „a roma lakosok Magyarország teljes népességéhez viszonyított aránya 4,69, kerekén 5 százalék”.³

A magyar háztartáspanel-vizsgálat 1992-es eredményei szerint a megkérdezettek (a mintába került összes 16 éven felüli személy) 3,1 százalékát minősítette a kérdezőbiztos cigánynak, és további 9,1 százalék esetében nem tudta eldönteni, hogy a megkérdezett cigány-e vagy sem, míg a megkérdezettek 87,8 százalékát vélelmezte „biztosan” nem cigánynak. Ennél is meglepőbb, hogy például az 1993-as és az 1994-es kérdezősi hullámok kapcsán azt vizsgálva, hogy mennyire volt biztos a kérdezők ítélete arról, hogy ugyanazon megkérdezettek közül ki cigány származású, azt az eredményt kapták, hogy „ha a mindkét hullámban cigánynak tekintett kérdezettek számát ahhoz viszonyítjuk, hogy mekkora körben ébredt legalább egy ízben gyanú a kérdezőben, hogy a kérdezett cigány származású, akkor a bizonytalanság még nyilvánvalóbb, hiszen a mindkétszer cigánynak tekintettek aránya a »gyanusaknak« (értsd: azoknak, akiről a kérdező legalább egyszer nem tudta eldönteni, hogy cigány-e vagy sem – *L. J. – Sz. I.*) mindössze 37 százalék”.⁴

Egy 1993-ban végzett KSH-vizsgálat adatai szerint, amikor a „jó helyismere-tekkel rendelkező számlalóbiztosok a háztartásokat életvitel szerint sorolták be”, cigány életvitelű közösség tagjának minősült a magyarországi népesség 3,9, „átmeneti (bizonytalan) életvitelűnek” 0,8, míg „nem cigány életvitelű közösség tagjának” a népesség 95,3 százaléka.⁵

¹ A cigányság helyzete, életkörülményei. 1993. KSH, Budapest, 1994. 10. o.

² *Ladányi János*: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996. 4. szám.

³ *Havas Gábor – Kemény István*: A magyarországi romákról. *Szociológia*, 1995. 3. szám, 3. o.

⁴ *Sik Endre* („Lapos András”): A longitudinális cigány. *Replika*, 1995. június, 247. o.

⁵ A cigányság... 1993. i. m., 7. és 11. o.

A Szonda Ipsos egyik, 1996-ban végzett kutatása során a kérdezőbiztosok a 15 éven felüli megkérdezettek 6,6 százalékát minősítették cigánynak, 2,2 százalékról nem tudták eldönteni, hogy cigány-e vagy sem, míg a felnőtt népesség 91,2 százalékát nem cigánynak minősítették.

Egy Szelényi Iván és Donald Treiman vezetésével 1993-ban végzett kutatás adatai szerint a 20–70 év közötti megkérdezettek 3,9 százalékát minősítették a kérdezőbiztosok cigánynak, 1,2 százalék esetében nem tudtak dönteni, és a felnőtt népesség 94,9 százaléka minősült nem cigánynak.⁶

1. táblázat

A magyarországi cigány népesség arányának különféle becslései
(százalék)

	Kemény ^a	HTP ^b	Szonda Ipsos ^c	Szelényi-Treiman ^d	KSH ^e
Cigány.....	4,7	3,1	6,6	3,9	3,9
Nem tudja eldönteni..... ^f		9,1 ^g	2,2	1,2	0,8
Nem cigány.....	95,3	87,8	91,2	94,9	95,3

^a A Kemény-féle kutatás adatai a cigányok össznépességén belüli arányára vonatkoznak.

^b A háztartáspanel-vizsgálat adatai a 16 éven felüli népességre vonatkoznak.

^c A Szonda Ipsos felvételének adatai a 18 évesnél idősebb népességre vonatkoznak.

^d A Szelényi-Treiman-féle kutatás adatai a 20–70 éves népességre vonatkoznak.

^e A KSH adatai a cigányok össznépességén belüli arányára vonatkoznak.

^f Ez a kutatás nem személyek, hanem háztartások besorolásán alapult, és csak „cigánynak” vagy „nem cigánynak” lehetett az egyes háztartásokat minősíteni.

^g Az ebben a táblázatban szereplő 1992-es kérdezési hullám során kapott „nem tudja eldönteni” válaszok aránya sokkal magasabb a későbbi hullámokban kapott aránynál. A többi kutatással való összehasonlíthatóság érdekében mégis az első kérdezési hullám adatait láttuk indokoltnak itt szerepeltetni.

A fenti adatok igen jelentős eltéréseit véleményünk szerint nem csak, sőt nem elsősorban a becsléses módszer bizonytalansága okozza. Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy az idézett öt becslés közül csak kettő, a Kemény-féle kutatás és a KSH-felvétel adatai becsülik közvetlenül a cigány népesség össznépességén belüli arányát. A Szonda Ipsos és a Szelényi-Treiman-féle kutatás adatai a felnőtt népességre vonatkoznak. Ezért annak érdekében, hogy azokból a cigány népesség össznépességén belüli arányára tudjunk következtetni, figyelembe kell vennünk azt is, hogy a cigány népesség körében az átlagosnál jóval magasabb a gyerekek száma. Így a Szonda Ipsos adatai alapján 10 százalékot is meghaladó cigány arányt kapunk. A Szelényi-Treiman-féle kutatás adatai alapján az arány valamivel alacsonyabb 7 százaléknál, de még ez is jóval magasabb a Kemény-féle vizsgálat 4,7 százalékos adatánál. Hiba volt tehát a felnőtt népességre kapott igen hasonló adatból azt a következtetést levonni, hogy ez „...lényegében meg-egyezik az 1993–94-es magyarországi cigányvizsgálat eredményeként kapott aránnyal”.⁷ Erre az igen durva hibára nem lehet mentség az sem, hogy ebben

⁶ Ladányi János: Romák... i. m., 32. o.

⁷ Ladányi János Romák... i. m., 32. o.

az esetben is nyilván az az elég gyakran előforduló folyamat játszódhatott le, hogy egy általánosan elfogadott és általunk is igen nagyra becsült korábbi kutatási eredmény ismeretében még az attól való nyilvánvaló eltérést is gyakran hajlamosak vagyunk nem észrevenni. (Ugyanezt a hibát követi el *Sik Endre* is, aki pedig ilyen hibákat nem szokott elkövetni, amikor azt állítja, hogy a háztartás panel adataiból adódó középso becslés [4,3 százalék] „...áll legközelebb a KSH és a Kemény-féle kutatás adataihoz”,⁸ holott tudjuk, hogy az ő adatai a 16 éven felüli felnőtteken, a másik két kutatásé pedig az össznépességen belül mért arányokra vonatkoznak.)

Az általunk említett adatfelvételek között azonban még további lényeges módszertani eltérések is voltak. Például a háztartáspanel-vizsgálatnál mindegyik 16 éven felüli személyt meg kellett kérdezni, a többi kutatásnál viszont háztartásonként csak egy kijelölt személyt kellett megkérdezni. Valószínűleg ez okozhatta azt, hogy a háztartáspanel-vizsgálat során a kérdezőbiztosok az etnikai keveredés nyilvánvaló jeleit mutató családokban kiugróan magas arányban nem tudták eldönteni, hogy a megkérdezett cigány volt-e vagy sem.

A Szelényi–Treiman-féle kutatásban nem hagyatkoztunk a kérdezőbiztos minősítésére, hanem arra is kíváncsiak voltunk, hogy a kérdezett cigánynak vallotta-e magát, és hogy apja vagy anyja családjában voltak-e cigány származású személyek. Az arányok lényegesen alacsonyabbak voltak akkor, amikor a felmérésben részt vevők nyilatkoztak saját etnikai hovatartozásukról (a megkérdezett 18 éven felüli személyek 2,1 százaléka vallotta romának magát, és 2,6 százalék vallotta az apját, anyját vagy saját magát romának), mint amikor a „környezet”, ebben az esetben a kérdezőbiztos végezte a minősítést (3,9, illetve 5,1 százalék). Ez annak ellenére is igaz, hogy a kérdezőbiztosok nyilván nehezebben minősítettek olyan valakit cigánynak, aki előtte apja és anyja családját, továbbá saját magát sem minősítette annak. Nyilván ez magyarázza azt, hogy a Szonda Ipsos egészen más célból végzett kutatásában, ahol nem kérdeztek rá az etnikai önbesorolásra, a kérdezőbiztosok jóval magasabb arányban minősítették cigánynak a megkérdezetteket, mint a Szelényi–Treiman-féle kutatás során.

Mint már említettük, az általunk itt ismertetett kutatások közül csak a Kemény-féle összeírás és a KSH adatfelvétele során becsülték közvetlenül a cigány népesség össznépességen belüli arányát. Ez az előbbi esetben úgy történt, hogy mint a kutatás vezetői írják: „A kiválasztott községekben, illetve körzetekben a helyi közigazgatás, valamint a szociális és oktatási intézmények segítségével a területen lakó roma háztartások teljes összeírását hajtottuk végre. Ezután meghatározott kulcsok szerint véletlen mintát vettünk az összeírt háztartásokból.”⁹ A KSH adatfelvétel során „...a jó helyismeretekkel rendelkező számlálóbiztosok a háztartásokat életvitel szerint sorolták be. Ennek alapján

⁸ *Sik Endre*: A longitudinális... i. m., 247. o.

⁹ *Kemény István*: A magyarországi roma (cigány) népességről. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. szám, 646. o.

kimutattak egyértelműen »cigány életvitelűnek« minősített, »átmeneti (bizonytalan)« és »nem cigány életvitelű« háztartásokat.¹⁰ Az első esetben tehát a helyi közigazgatási, szociálpolitikai, oktatási alkalmazottak, a másodikban pedig a „jó helyismeretekkel rendelkező számlálóbiztosok” végezték el a mintába került háztartások „szakértői besorolását”, majd mindkét kutatásban, miután a mintavételből adódó különböző felszorozások révén meghatározták a háztartások számát és átlagos létszámát, a kettő összeszorozásával megkapták a cigánynak minősített népesség létszámát. Korábban láttuk azt is, hogy a két kutatás egymáshoz igen hasonló becslést ad a magyarországi cigány népesség számára vonatkozóan. Igen lényegesen eltér viszont egymástól a két kutatás során cigánynak tekintett népesség szociális összetétele. Mint *Kertesi Gábor* egyik tanulmányában kimutatja,¹¹ a KSH adatfelvételéből alacsonyabb háztartásnagyságú, alacsonyabb átlagos gyerekszámú, magasabb iskolázottságú, egy szóval magasabb státusú cigány népesség rajzolódik ki, mint a *Kemény, Havas* és *Kertesi* által végzett kutatás adatai alapján. Kertesi előbb rámutat, hogy „noha a két felvétel mintavételi eljárásai tökéletesen eltérő alapelveken nyugszanak, ezekből az eltérésekből mégsem magyarázhatjuk a szóban forgó jelentős mintavételi különbségeket”, majd az eltéréseket azzal magyarázza, hogy „a KSH adatfelvétele nem tudta a megghiúsult cigány kikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni, [és ez] jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz”, végül egyértelműen a *Kemény-féle* kutatás mintájának a „jósága” mellett érvel.¹² Ezzel az érveléssel csak az a probléma, hogy ha a KSH valóban alulreprezentálta az alacsonyabb státusú cigányságot, akkor értelemszerűen a *Kemény-féle* vizsgálatnál kevesebb cigányt kellett volna találniuk Magyarországon. Ha a KSH mintája „rossz”, nem lehet „jó” a cigányság lélekszámára vonatkozó becslése sem.

Mi inkább úgy érvelnénk, hogy – bár az eltérésekben nyilván szerepet játszott az az ilyen felvételeknél sajnos elég gyakori probléma, hogy az alacsony státusúak a megghiúsult interjúk pótlásánál követett nem elég alapos eljárás miatt valamelyest alul lettek reprezentálva a KSH-felvételben – a két kutatás alapján kirajzolódó cigány népesség szociális összetételének igen jelentős különbségei alapvetően mégsem ezzel, hanem döntően azzal magyarázhatók, hogy a két adatfelvétel során jelentősen eltért az, hogy kit tekintettek cigánynak. Mint korábban láttuk, a *Kemény-féle* kutatásban a „környezet által minősítést” valójában az jelentette, hogy a helyi közigazgatási, szociális és oktatási intézmények szakemberei minősítették a kiválasztott körzetekben lakó családokat „cigánynak” vagy „nem cigánynak”. Már a minősítést végzők beosztása és a munkájukkal járó mindennapi tapasztalatok is érthetővé teszik, hogy ez a kiválasztás az ezen intézmények számára problematikus cigány családokat fogja

¹¹ A cigányság... 1993. i. m., 7. o.

¹² *Kertesi Gábor*: Két cigányvizsgálat. *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. szám.

¹³ *Kertesi Gábor*: Két cigányvizsgálat... i. m., 108. o.

nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, míg az ilyen szempontokból nem problematikus családokat, azokat, amelyek „olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok”, alul fogja reprezentálni. A Kemény-féle kutatás tehát a szociálpolitikai szempontból problematikus cigány népesség igen jó közelítését adja. és egyetértünk abban, hogy e népesség helyzete jelenti napjaink talán legégetőbb szociális feszültségét. Azt azonban mégsem állítanánk, hogy ez a magyarországi cigány népesség egyetlen lehetséges vagy helyes meghatározása, hogy ez egybeesne a „nem roma társadalmi környezet” minősítésével, még kevésbé, hogy „cigányok és nem cigányok 97,7 százalékban egyetértenek, hogy egy bizonyos személy cigány-e vagy sem”.¹³ Valójában az, hogy a Kemény-féle vizsgálat számára a már ismertetett módon kiválasztott személyeknek csak 2,3 százaléka utasította vissza a válaszadást, csak meglehetősen speciális szituációban jelenti a környezet által történő minősítésnek az önminősítéssel való egybeesését (mint később látni fogjuk, direkt módon feltett kérdések esetén az eltérés ennél sokkal nagyobb).

Igen fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy – legalábbis tudomásunk szerint – Magyarországon eddig még senki sem vizsgálta a „nem roma környezet” minősítését, pedig ez igen érdekes kutatási feladat lehetne. Ami eddig történt, az a helyi közigazgatási, szociális, oktatási intézmények dolgozói és a különféle kérdezőbiztosok minősítésének, valamint a cigánynak tekintett népesség önminősítésének vizsgálata volt, és mint láttuk, ezek egymástól igen különböző eredményekhez vezettek. Nem is beszélve arról, hogy ha a minősítést végzőnek csak arra van lehetősége, hogy a „cigány” vagy a „nem cigány” kategóriába sorolja be a családokat, akkor az „etnikailag vegyes”, általában a többségi társadalomhoz szociális értelemben is nagyobb hasonlóságot mutató családok nagyobb eséllyel fognak a „nem cigány” kategóriába kerülni, mint ha a besorolást végzőnek legalább egy „nem tudom eldönteni” válasz erejéig harmadik lehetőséget is adunk. Az etnikai minősítésre és önminősítésre vonatkozó kérdésekre kapott válaszok alapján kialakított különböző csoportok összevetéséből nyilvánvaló, hogy ezek különböző mértékben integrálódott cigány csoportokat írnak jól-rosszul le. Látható az is, hogy ezek a csoportok a társadalmi integráció jó indikátorainak tekinthető mutatók mentén számottevően különböznek egymástól, mégpedig oly módon, hogy a „beilleszkedettebb” és „erőteljesebb etnikai keveredést” mutató csoportok adatai kevésbé térnek el a társadalmi átlagtól, mint a „kevésbé beilleszkedettek” adatai. A táblázatból azonban az is látható, hogy még a legkedvezőbb helyzetű cigánynak tartott csoport adatai is sokkal kedvezőtlenebb helyzetre utalnak, mint amilyen a nem cigánynak tartott népesség adataiból kirajzolódik.

¹³Kemény István: A magyarországi roma... i. m., 646. o.

A különböző minősítések alapján képzett roma csoportok nagysága és társadalmi összetétele Magyarországon a Szelényi–Treiman-féle kutatás adatai alapján (százalék)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Roma 1	5,0	42,2	29,2	48,0	76,6	3,3
Roma 2	4,9	37,0	32,1	45,7	82,7	4,0
Roma 3	4,6	31,4	40,0	42,9	84,6	5,6
Roma 4	4,3	28,2	43,3	44,9	91,6	6,9
Nem roma	3,2	17,7	50,0	22,4	145,6	

Roma 1 = az adatfelvétel során a kérdezett cigánynak vallotta magát.

Roma 2 = Roma 1 + az adatfelvétel során a kérdezett apját vagy anyját cigánynak vallotta.

Roma 3 = Roma 2 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint biztos cigány.

Roma 4 = Roma 3 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint esetleg cigány.

(1) = Az egy háztartásra jutó személyek száma.

(2) = A legfeljebb befejezetlen alsó fokú iskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek aránya.

(3) = A foglalkoztatottak aránya a megkérdezettek között.

(4) = A kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak aránya a megkérdezett foglalkoztatottak között.

(5) = Sztenderdizált egy főre jutó havi jövedelem (USD-ban).

(6) = A „cigány” népesség össznépességhez viszonyított aránya.

Forrás: Ladányi János: Romák... i. m., 32. o.

A fenti adatokat azonban az ebbe a kutatásba került cigány megkérdezettek alacsony száma miatt igen óvatosan kell kezelni. Fontos viszont megemlíteni, hogy mindhárom olyan, korábban idézett kutatásban, ahol a „cigány” mellett az „esetleg cigány” kategória is szerepelt – a Szelényi–Treiman-féle kutatással teljesen megegyezően –, az a tendencia rajzolódik ki, hogy az utóbbi kategóriába soroltak adatai rendre jobb szociális helyzetű csoportokra utalnak, és hogy e kutatások közül kettőnek, a Szonda Ipsos és a KSH által végzett kutatásoknak az esetszámai meglehetősen magasak voltak.

A különböző kutatások alapján a magyarországi cigányok számára tehető becslések igen erős eltérése tehát véleményünk szerint mindenképp azzal magyarázható, hogy a cigánynak és nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat. Igaz ugyan, hogy az etnikai minősítés ennyire hátrányos társadalmi helyzetű és előítéletesen kezelt társadalmi csoport esetében „önmagát beteljesítő profécia-ként” működik, tehát akit környezete cigánynak tart, azt cigánynak is fogja kezelni, illetve, akit nem tartanak cigánynak, azt nem is kezelik annak, de az adatok és a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ez a minősítés a szituációtól függően elég gyakran változik. Ráadásul az, hogy ki tartja magát romának, és hogy kit minősít a környező társadalom annak, időről időre erőteljesen változhat a konkrét társadalmi helyzet függvényében is. Vannak olyan történelmi periódusok – és a hetvenes-nyolcvanas évek magyarországi helyzete

feltétlenül ilyen volt –, amelyek inkább az asszimilációs törekvéseknek kedveznek. És vannak olyan korszakok – a kilencvenes évek magyarországi szituációját mindenképpen ide sorolnánk –, amikor az addig sikeresnek tűnő asszimilációs törekvések többnyire összeomlanak.

A problémát csak bonyolítja az, hogy a romák az elmúlt évszázadok folyamán és ma is rengeteg beházasodó, hozzájuk sodródó nem romát asszimiláltak. A „szakértő szem” azután persze nem egy beházasodott *gádzsón* az eltéveszthetetlen roma rasszjegyek megjelenését véli felfedezni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a legsikeresebben asszimilálódott cigányokat és a „nem cigány életmódot élő” félcigányokat a többségi társadalmak gyakran nem tekintik cigánynak. Ez Magyarországon is így van, ahol mondjuk, egyik-másik, a megszokottnál sötétebb bőrű és feketébb szemű, középosztálybeli leányzót gyakran illetnek – a „magyarnál is magyarabb” jelleg legteljesebb elismerését jelentő – „kun leány” jelzővel.

Sokkal gyakrabban fordul elő, hogy a legsikeresebben asszimilálódott romák egy idő után teljesen beolvadnak a többségi társadalomba olyan országokban, melyeknek „többségi” népességében a cigányokhoz hasonlóan sötétebb bőrű és fekete hajú rasszok is élnek, mint például Dél-Európa több országában. Talán megengedhető, ha ezt a tudományosnak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető, de napjaink etnicizálódó Európájában mégis szomorúan jelen levő problémát néhány személyes élménnyel illusztráljuk. Milánóban járván, helyi cigány szakértőkkel beszélgetve, például megtudtuk, hogy a városban élő cigányok mintegy harmada telepeken élő, más országokból menekült cigány, második harmada telepen élő, Dél-Olaszországból felvándorolt cigány, míg utolsó harmada szintén telepen élő, de huzamosabb ideje Milánóban lakó cigány. Kérdésünkre, hogy mi van a nem telepi cigányokkal, megtudtuk, hogy ilyenek nincsenek; Milánóban csak telepen élő cigányok vannak. Később persze kiderült, hogy az asszimiláns, nem telepi cigányokat a derék milánóiak egyszerűen délolaszoknak tekintik. Milánóban persze délolasznak lenni sem lehet nagy öröm, de még mindig jobb, mint ha az embert cigányként tartják számon. Más oldalról világítja meg a problémát az alábbi történet: Ankara egyik szegénytelepén, egy konferencia kelet- és délkelet-európai roma résztvevőinek társaságában járván nagy megdöbbenéssel kellett tapasztalnunk, hogy a romák szentül meg vannak győződve arról, hogy cigánytelepen járunk. A telep persze meglehetősen lepusztult állapotban volt, és minket is igen erősen emlékeztetett Kelet-Európa hagyományos cigánytelepeire, az ott lakó, ki tudja, honnan odakerült törökök is „összetéveszthetetlenül cigánynak” néztek ki, mégis csalódást kellett okoznunk roma barátainknak, akik az európai cigányok (szintén erősen felülbecsült) számához habozás nélkül hozzáadtak néhány millió törököt.

A rasszjegyek jelentőségének eltűlése, szociális és etnikai problémák egymásba mosása persze korántsem csak a romákkal kapcsolatban előforduló

jelenség. Mindez nemzet, etnikum és társadalmi osztály kapcsolata újragondolásának szükségességét veti fel. Az persze alapvető tudományos igazság, és csak ásatag gondolkozású kirekesztők által megkérdőjelezhető társadalmi tény, hogy a legtöbb nemzet etnikailag és szociálisan meglehetősen vegyes embercsoportokból áll, és hogy ez még olyan hányatott sorsú, szegény, nemzeti kultúrája megteremtésének elején tartó népcsoportra is igaz, mint amilyenek a romák. *Szuhay Péter* a különböző cigány etnikai csoportok kulturális integrációjának és a cigány nemzeti kultúra megteremtésének esélyeit tárgyalva előbb megállapítja, hogy a „közel félmillió magyarországi cigányság több mint 70 százaléka magyar, több mint 20 százaléka cigány és csak közel 10 százaléka román anyanyelvű, vagyis magyar, oláh és beás cigány”, és hogy „...a köznyelv és ilyenformán a közmegítélés nem tesz különbséget a különböző etnikus csoportok között...”, majd rögtön hozzáteszi, hogy a romák, „...noha elfogadják a társadalom cigány-meghatározását, ugyanakkor finom belső distinkcióval elhatárolják magukat azoktól, akik szerintük e körön kívül vannak. A csoportközi viszonyok tökéletesen leképeződnek az endogámia merev alkalmazásával. Ritkább ugyanis a cigányság etnikai csoportjai közötti házassági kapcsolat, mint a bármelyik cigány és nem cigány [csoport] közötti házasság. A társadalmi elkülönülést a telepeken belüli térbeli elhelyezkedés is viszonylag jól mutatja.”¹⁴

Bourdieu stratifikációs elméletének alap gondolatát elfogadva, azt valamelyest kiterjesztve, nemcsak a társadalmi osztályok, hanem a különböző etnikai csoportok „objektivistá” felfogását is elutasítjuk. Mint ismeretes, Bourdieu szerint csak történelmi szituációk által determinált strukturális terekben cselekvő egyéneket lehet objektív valóságnak tekinteni, és ezek az egyének egymással folytonosan „klasszifikációs harcokban” állva, küzdelmek és alkuk sorozatának eredményeként alkotják meg kollektív identitásukat. Ezt a gondolatmenetet folytatva elmondhatjuk még azt is, hogy a klasszifikációs küzdelmek nem egyszerűen eleve adott tőketípusok által meghatározott, eleve adott térben folynak, hanem magának a stratifikációs térnek a definiálásáért, esetleg új tőketípusoknak a bevezetéséért és az egyes tőketípusok újradefiniálásáért is kiélezett harc folyik.

Különösen a nagy társadalmi átalakulások idején – s ilyen korban élünk Magyarországon és általában a korábbi szocialista országokban mindenütt – a társadalmi kategóriák „eticizálása” vagy éppenséggel „rasszosítása” a klasszifikációs küzdelmek fontos eszközévé válhat. „Etnicizáláson” vagy „rasszosításon” azt értjük, hogy egy társadalmi problémát a társadalmi aktorok egy köre úgy próbál meghatározni, mintha az egy etnikum vagy éppenséggel egy rassz jellemzője lenne. A szegénység gyors növekedése közepette azok, akik a szegénység veszélyzónájába kerülnek, vagy azoknak az ideológusai, akiknek a szegénységgel kapcsolatban valamit tenniük kellene, hasznosnak találhatják,

¹⁴ *Szuhay Péter*: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. szám, 333. o.

hogy a szegénységet és a cigányságot mintegy szinonimaként határozzák meg Cigány, tehát szegény, illetve szegény, tehát cigány. A gyorsan átrendeződő társadalmi hierarchia helyébe „egyértelmű” etnikai hierarchiát próbálnak behelyettesíteni, hogy a társadalmi viszonyok átláthatóak, előre jelezhetőek legyenek. Ha feltételezhető, hogy az etnikus „szemmel látható” státusoknak van egy fentről lefelé, a pozitívan privilegizált helyzettől a negatívan privilegizált helyzetig haladó rendje, akkor ezzel védhető, hogy egyesek a kívánatos társadalmi pozíciókba etnikai státusuk miatt ne kerülhessenek be, illetve elérhető, hogy ne tekintsenek valakit alacsony társadalmi státusba tartozónak, hiszen „magas etnikai státusa” ebből a helyzetből értelemszerűen kiemeli. A mi esetünkben a szegénység etnicizálása, cigányproblémaként való kezelése a példa erre a folyamatra. A szegénység veszélyzónájába kerülőnek úgy tűnhet fel, hogy a szegénységen kívül tartja magát, ha a szegényt cigánynak nevezi (s mivel ő „láthatóan” nem cigány, tehát szegény sem lehet). Ha ez igaz, akkor a „cigányság” számának ingadozását ezek a küzdelmek is befolyásolhatják. Elképzelhető – s tanulmányozandó –, hogy a cigányság becsült száma nem változik-e a szegénység terjedésével. Ha ez lenne a helyzet, akkor ez igencsak támogatná azt a feltevésünket, mely az etnicitás problémáját mintegy klasszifikációs problémaként tételezi.

Azt is mondhatjuk, hogy az etnikai másság különböző történelmi szituációkban nagyon erősen eltérő jelentőséggel bírhat. Ugyanazok a rasszjegyek vagy viselkedésminták bizonyos szituációkban csak a sokféleség élményét adó részletkérdésekké, esetleg pozitív jellemzőkké (például „szép kunarcú lány” „okos” vagy „ügyes” zsidó) válhatnak. Más történelmi helyzetekben a vélt vagy valószínű etnikai különbség szerepe fenyegetően felerősödik. Gyakori a szociális jellegű különbségek jelentőségének mérhetetlen felfokozása és etnikai jellegű magyarázata. Például a magyarországi cigányokkal kapcsolatban leírt legtöbb jellegzetesség és szokás („egyik napról a másikra élnek”, „csak a pillanatnyi örömök fontosak nekik”, „lusták”, „büdös nekik a munka”, „piszkosak” stb., viszont „igen szíves vendéglátók”, „mindenüket megosztják egymással”, „szabadon akarnak élni”, „nagyon szeretik a gyerekeket” stb.) a nyugatról érkező szemében Kelet-Európa többségi társadalmaira általánosan jellemző tulajdonságoknak tűnhetnek. És valóban, a „cigányokra jellemző életmódot” mintha helyesebb lenne valamiféle kontinuumnak tekinteni. „Kelet-európaiaként” legalább annyira különbözünk, mondjuk, „a svédektől” vagy „a svájciaktól” (amire időnként még büszkék is vagyunk), mint amennyire „a kelet-európai cigányok” különböznek tőlünk (amiért viszont sokan megvetik és gyűlölik őket).

A cigánysággal mint homogén etnikummal kapcsolatos teóriák tehát nem egyszerűen a nagyfokú tudatlanság termékei, hanem fontos részét képezik a többségi és kisebbségi oldalról egyaránt folyó klasszifikációs küzdelmeknek. E nélkül, ti. a többségi önmeghatározásra és a cigányok kirekesztésére való

meg-megújuló törekvések és a cigányok arra való folytonos reagálási kényszerre nélkül egyszerűen érthetetlen, hogy miért merül újra meg újra fel a cigányok egyetlen szálon visszavezethető indiai eredetének, „genetikailag determinált” magatartásmódjának abszurd elmélete, miközben minden nem diszkriminálnak minősített vagy önmagát nem felsőbbrendűnek tartó nép vagy népcsoport esetében közhelynek számít az ilyen teóriák tarthatatlansága.

A cigányok esetében azonban nem csak a minden nép esetében természetes – egy évszázadok óta vándorló, a környező társadalmakhoz állandóan alkalmazkodni kényszerülő nép esetében pedig egyenesen szükségszerű – nagyarányú keveredésről van szó. A cigány nép fennmaradásának okait elemezve az egyes szerzők végül is általában olyan, a „cigány életmódra” sajátosan jellemző tulajdonságokhoz és készségekhez – mint például „az alkalmazkodóképesség örökös hagyománya”, „különállásuk tudata” – jutnak el, amelyek az etnikai diszkriminációra való reagálás folytonos kényszere kivételével minden hasonlóan hátrányos helyzetű társadalmi csoportnál megtalálhatók. Ami pedig a „létfenntartás cigány formájának”, „a hagyományos cigány mesterségeinek” olyan jellegzetességeit illeti, mint például az állandó vándorlást igénylő, szezonális és alkalmi munkákhoz való „vonzalmuk”, a családi munkamegosztásnak és a gyerekek abban való részvételének „előnyben részesítése” vagy a „szabályos életmód lenézése”, azok esetében könnyű belátni, hogy voltaképpen olyan életmódról és pénzkereseti formákról van szó, amelyek a társadalmi-gazdasági integráció leglazább, legegyszerűbb, leghátrányosabb és legkiszolgáltatottabb módjából következnek. A „cigány életforma” azért mutat „bámulatos túlélési képességet”, mert a „leggazdaságosabb”, a társadalmi munkamegosztáshoz való „periférikus kapcsolódással” ellátható funkciók iránti igény állandóan újratermelődik, az etnikai diszkrimináció pedig állandóan – de történelmileg változó módon és mértékben – megmerevíti, illetve szimbolikusan felnagyítja a „marginálisan” és a „normálisan” integrálódó csoportok közötti különbségeket.

Ennek a „szimbolikus különbségtételnek”, illetve a „klasszifikációs küzdelemnek” egyik módja az, hogy a marginálisan integrálódó csoport „normális” integrációra képessé vált tagját a többségi társadalom többé nem tekinti a marginális kisebbség tagjának, illetve hogy a „normálisan integrált” társadalomból ilyen vagy olyan okok miatt tartósan kihullókat a többségi társadalom gyakran szimbolikusan is megkülönbözteti, ezzel is a „marginális társadalomban” való integrálódásra kényszerítve őket. Ily módon jön létre az a „cigány életforma” történetét végigkísérő folyamat, amelynek során a „szimbolikus befogadás, illetve különbségtétel” az – egyébként szintén szimbolikusan kijelölt – etnikai határok átlépését eredményezi.

Tehát az, amit „cigány életmódnak” szoktak nevezni, sem állandó, sem csak a cigányokra jellemző életmódnak nem tekinthető. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az „ősinek” és „génekben hordozottnak” tekintett életmód nemcsak állandóan változik, hanem maga is a „nem cigánynak” tekintett életmódokkal

való interakcióban termelődik újra, illetve alakul át Mint *Michael Stewart* írja: „...»a cigányok kora« – olyan periódus Európa történelmében, amikor a «cigányszerűség» állandóan lehetségessé válik saját társadalmunk természete miatt bizonyos emberek ugyanis azért szorulhatnak a perifériára, mert – nem lévén ellenőrzésük feletle – elvesztik a saját életükről való döntés lehetőségét.”¹⁵

Ahogy tehát – mint láttuk – a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként. Ami a klasszifikációs küzdelem „objektív” magvának, a „kisebbség” vagy a „többség” „objektív sajátosságának” tűnik, az véleményünk szerint csak az érintett csoportok gazdasági-társadalmi viszonyrendszerének termékeként értelmezhető.

Hivatkozott irodalom

- A cigányság helyzete, életkörülményei. 1993. KSH, Budapest, 1994.
Havas Gábor–Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológia*, 1995. 3. szám.
Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. *Magyar Tudomány*, 1997. 6. szám.
Kertesi Gábor: Két cigányvizsgálat. *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. szám.
Ladányi János: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996. 4. szám.
Sik Endre („Lapos András”): A longitudinális cigány. *Replika*, 1995. június.
Stewart, Michael S.: Daltestvérek. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993.
Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. szám.

¹⁵ *Michael S. Stewart*: Daltestvérek. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993. 243. o.